

پروفسور ح. و. قهرماتوف

رئیس شعبه نسخ خطی وابسته به هیئت رئیس
فرهنگستان علوم جمهوری شوروی سوسیالیست
آذربایجان

نسخه‌های خطی آثار عمادالدین نسیمی

برای بررسی و پژوهش میراث شعری عمادالدین نسیمی - شاعر و متفکر قرن چهاردهم، و تألیف شرحی (مونوگرافی) درباره آثار او، و تجزیه و تحلیل آن آثار از لحاظ آرمانی و هنری، و ارزیابی نقش وی در تاریخ ادبیات قرون وسطی شرق، قبل از هر چیز به متون مثنوی و معتبر آثار شاعر احتیاج است.

تا این اواخر پژوهشگران آثار عمادالدین نسیمی امکان داشتند فقط از متون استفاده نمایند که بر اساس نسخ خطی که قرن‌ها از عصر نسیمی فاصله داشتند استفاده نمایند.

در دو این شعرای خاورزمین، تحریفات و اصلاحات و اضافات فراوانی صورت گرفته. بطوریکه بسیاری از این آثار بدرج و با گذشت زمان از لحاظ موضوع کاملاً شکل دیگری یافته‌اند. این امر بیشتر اوقات در جریان بازنویسی نسخ خطی و نیز زمانی صورت گرفته که محرزین و اشتباهات، مؤلف و صاحب اثر را «اصلاح» کرده و به اصطلاح کلمات موجود و غیر قابل درک برای خود را به لغات ساده‌تر و مفهوم‌تر تبدیل نموده و ترکیبات منسوخ دستوری و لغوی را به صرف ساخته و یا خود، مصرع و بیت‌ی اضافه نموده و یا حذف کرده و انداخته‌اند. گاهی تمامی یک اثر شعری را نیز شامل شده‌است. تحریفات و اصلاحاتی که در متن اشعار صورت گرفته به سلسله نقطه نظرهای فلسفی و ایده‌تولوژی‌های رسد و انگیزه‌های مذهبی در فلان دوره زمانی نیز مرتبط بوده‌است.

میراث شعری عمادالدین نسیمی، که نقطه نظرهای بشر دوستانه‌اش، با نظرات سیاسی و مذهبی و فلسفی جامعه معاصرش در تضاد بوده و باید تولوژی حاکم زمان خود مغایرت داشته و ملحدانه خوانده می‌شده، نمونه بارز آثاری است که در آن اصلاحات و اضافات و تغییرات کمی داده شده‌است.

با وجود مساعی دانشمندان آذربایجانی و خاورشناسان بسیاری از کشورهای دیگر، هنوز مسأله مربوط به احیاء و انتشار متون علمی - انتقادی مجموعه آثار آذر عمادالدین نسیمی، حل نشده است. بدیهی است که بدون وجود يك من علم انتقادی از همه آثار شاعر، امکان ندارد خلاقیت و مهارت هنری و ایزادبیا نگر افکار آن را مورد تجزیه و تحلیل قرارداد.

یکی از علل اصلی فقدان مجموعه کامل آثار نسیمی این است که تا این اواخر نسخ خطی موثقی از آثار شاعر که تاریخ باز نویسی آن بتاریخ نسخه های اصلی مؤلف برسد، در دسترس نبود. اخیراً جریان تشخیص نسخ خطی تحریف شده در نتیجه بررسی های شریبخش تر میراث شاعر، شتاب و شور دیگری گرفت با وجود این باید گفت که ماهوز از حل و فصل نهائی این مسأله، بدوریم.

اگرچه ما اکنون تعداد زیادی از نسخه های خطی آثار مؤلف را ب زبان های آذربایجانی و فارسی بشکل دیوان در اختیار داریم که بر اساس آن متود علمی انتقادی تهیه و چاپ میشوند لیکن درباره وجود نسخه های خطی آثار شاعر ب زبان عربی، اطلاعاتی کافی در دست نداریم.

باید امیدوار بود که در آینده با انتشار فهرست های مربوط به وجود آثار خطی عربی چه در کتابخانه های دولتی و چه در کتابخانه های شخصی کشورهای عربی و ترکیه و ایران، نسخ خطی دیوان عربی نسیمی و نسخه های خطی زیبا دیگر از دیوان های آذربایجانی و فارسی اونیز که نزدیک به نسخ اصلی مؤلف باشند کشف گردند.

در حال حاضر ما، ده ها نسخه خطی آثار عمادالدین نسیمی را در اختیار داریم. این نسخ در کتابخانه های آذربایجان، انستیتوی خاورشناسی فرهنگستان علوم اتحاد شوروی - شعبه لنینگراد انستیتوهای نسخ خطی جمهوری شوروی سوسیالیستی ارمنستان و جمهوری شوروی سوسیالیستی گرجستان و انستیتوی خاورشناسی آکادمی علوم جمهوری شوروی سوسیالیستی ازبکستان) و مخازن کتابخانه های ایران، انگلستان، آمریکا، فرانسه، آلمان، ایتالیا، چکوسلواکی و ترکیه و يك سلسله از کشورهای عربی نگاهداری میشوند.

آشنائی با این نسخ و تجزیه و تحلیل علمی آنها نشان داده اند که بیش متون فوق سرشار از تحریفات و اضافات و ملحقات بسیار میباشد و نمی توان به خوبی شالوده يك متن علمی انتقادی دیوان های شاعر ب زبان های آذری و فارسی قرار گیرند.

با در نظر گرفتن این وضع، ما مجبور شدیم از میان تعدادی شمار نسخ خطی موجود، متون موثقی تر و کامل تری را مشخص نماییم که در سطوح مختلف به نسخه های اصلی مؤلف نزدیکتر بودند.

در فهرست نسخ خطی کتابخانه استامبول شرح مختصری پیرامون ۹ نسخه از دیوان عمادالدین نسیمی درج شده است. در میان نسخه‌های مورد وصف، قدیمی‌ترین نسخه، نسخه‌ای است بشماره ۶۲۹ که به کتابخانه ملی ترکیه تعلق دارد. (نسخ خطی حکیم اوغلی پاشا).

این نسخه در سال ۱۴۸۷ بازنویسی شده و شامل ۲ مثنوی، ۲۵۱ غزل، ۱۵۸ رباعی و ادبیات قصار و ۱۵ رباعی است. نسخه‌های خطی دیگری که با شماره ۳۹۷۷ ثبت شده و به موزه مسجد «ایاسوفیه» تعلق دارد و تاریخ آن بسال ۱۵۰۳ میرسد نیز جلب توجه میکند.

کامل‌ترین نسخ خطی استامبول عبارت است از دیوان عمادالدین نسیمی که در کتابخانه بایزید تحت شماره ۳۲۵۲ نگاهداری میشود. این دیوان که فاقد تاریخ است شامل یک مثنوی، مناجات‌نامه، ۵۸۲ غزل، ۲ مستزاد و ۳ ترجیع بند و ۳۰۲ بیت قصار میباشد.

یکی از قدیمی‌ترین نسخ خطی آثار نسیمی (دواوین فارسی و آذری) در کتابخانه مجلس سنای ایران نگاهداری میشود. این نسخه بدستور یکی از علاقمندان بانفوذ نسیمی بنام محمدتمن - امیر آذربایجان فراموش شده است. نسخه فوق در سال ۱۵۰۴ توسط خوش‌نویس مشهور سلطان محمد، بازنویسی گردیده است. خط زیبای نستعلیق وابسته به مکتب سلطان‌علی مشهدی که در یک خط حاشیه‌طرائفی روی کاغذ ابریشمی نقش شده و تزئینات دیگر این اثر، گویا بر آن است که خوش‌نویس و سفارش‌دهنده و الامقام او برای آثار شاعر، ارزش زیادی قابل بوده اند.

نسخه خطی فوق حاوی دیوان فضل‌الله نسیمی است که نسیمی نیز میباشد که تاکنون انتشار نیافته است. دیوان فارسی متن کامل غزلیات و رباعیات عمادالدین نسیمی به احتمال زیاد از روی نسخه‌ای دست‌نویس، بازنویسی شده که در زمان حیات شاعر، تهیه گردیده است.

با کمال تأسف باید خاطر نشان سازیم که متن آذربایجانی دیوان کامل نیست و فقط سه چهارم آثار شاعر را تشکیل میدهد.

کامل‌ترین دیوان شاعر که از آن تحریفات و ملحقات و اضافات در امان مانده، دیوان اشعار آذری عمادالدین نسیمی است که بیش از ۱۲ هزار بیت دارد و در کتابخانه شخصی محمدنخجوانی دانشمند مشهور ایرانی نگاهداری میشود. پس از مرگ دانشمند مذکور کتابخانه شخصی او به دانشگاه تبریز اهداء شد. نسخه خطی مذکور بدست‌تعلیق ترکی نگاشته شده و شرح مختصر آن در فهرست نسخ خطی منزوی آمده است. این نسخه فاقد تاریخ است ولی بدلیل اینکه دارای

اعراب بوده و همچنین به دلایل بعضی از ویژگی‌های خوش‌نویسی، میتوان گفت دیوان در اواخر قرن هفدهم - آغاز قرن هجدهم رونویسی شده است.

نسخه دیگر دیوان آذربایجانی عمادالدین نسیمی که حاوی بیش از هزار بیت است، در نسخه نسخ خطی شرقی وابسته به هیئت رتبه فرهنگستان علم جمهوری شوروی سوسیالیستی آذربایجان نگهداری میشود. نسخه خطی فوق نیز فاقد تاریخ است. لیکن با توجه باینکه کتاب آن به خط نسخ طبق رسم الخط سده ۱۵ دارای اعراب کافی است؛ ترکی بوده و این نسخه را باید حداکثر به قرن شانزدهم مرتبط دانست.

نسخه فوق شامل ۲۰۱ برگ است و روی هر صفحه ۱۲ بیت غزل و رباعی نوشته شده. غزلیات و رباعیات با خطوط ساده قرمز رنگ، حاشیه بند شده‌اند.

در اینجا باید مخصوصاً از نسخه دیوان آذری عمادالدین نسیمی که کتابخانه موزه نوپ - قاپو سرای استانبول حفظ میشود نیز یاد آوری نمود. توجه به شیوه خط و نوع کاغذ دیوان، میتوان گفت که نسخه مذکور در قرن هجدهم نگاشته شده است. لیکن بطوریکه از مندرجات متن آشکار میشود دیوان از روی قدیمی‌ترین متن اصلی نسخه برداری شده و حاوی تقریباً متن کامل قصاید و غزلیات و رباعیات و سایر شعرهای غنائی عمادالدین نسیمی به زبان آذری است.

در میان نسخه‌های دست‌نویسی که برای تهیه و تدوین متن علمی - انتقاد آثار آذری عمادالدین نسیمی مورد استفاده قرار می‌گیرد باید از نسخه‌هایی یاد آوری کرد که یکی در باکو در سال ۱۷۰۰ و دیگری در بخارا بسال ۱۷۹۳ نسخه بردار گردیده‌اند. نسخه باکو در شعبه نسخ خطی وابسته به هیئت فرهنگستان علوم جمهوری شوروی سوسیالیستی آذربایجان و نسخه بخارا در انستیتوی خاورشناسی آکادمی علوم اتحاد شوروی - شعبه لنینگراد نگاهداری میشوند.

متأسفانه ما موفق نشدیم دیوان اشعار آذری عمادالدین نسیمی را که کتابخانه ملی قاهره حفظ میشود؛ و در سال ۱۵۳۴ توسط احمد ابن اسکندر نسیمی برداری شده، در متن علمی - انتقادی خود بگنجانیم. شرح مختصر این دیوان و فهرست نسخ خطی ترکی و فارسی علی‌حلی، آمده است.

بعضی اشعار و غزلیات و قصایدی که حتی در کامل‌ترین دیوانهای آثار نفی عمادالدین نسیمی نیامده ولی در جنگ‌های قدیمی تر ادبی، مجموعه‌های خطی نسخه‌های شخصی دوستان آن ادب وجود دارد نیز مورد نقد علمی قرار گرفت در متن آثار شاعر، گنج‌نیده شد.

ما با قبول و یاردا شعار گوناگونی که دز موقع تهیه و تدوین متن علمی-انتقادی نسخه‌های خطی و در مطالب تکمیلی و آثار چاپی دیگر از آنها استفاده کرده‌ایم، می‌توانیم امیدوار باشیم که برای نخستین بار در تاریخ ادبیات آذربایجان، متنی را تهیه و فراهم کرده‌ایم که کامل‌ترین و موثق‌ترین متن آثار منظوم عمادالدین نسیمی است. بدیهی است که یافته‌های جدید امکان خواهد داد یک سلسله از آثار دیگر شاعر، که در متن علمی-انتقادی منعکس نشده‌اند نیز کشف گردند. نپیه و تدوین متن علمی-انتقادی آثار عمادالدین نسیمی شاعر و متفکر برجسته قرن چهاردهم بدون تردید شرایط مساعد، طولی برای بررسی و پژوهش هر چه عمیق‌تر تاریخ ادبیات آذربایجان فراهم می‌آورد.

ترجمه غلامحسین عتین

امسال جشن صدمین سال تولد دیمیتری گولیا بنیانگذار ادبیات آبخازی برگزار شد. بهمین مناسبت مجسمه‌ساز و برنس‌دین مشغول ساختن مجسمه وی گردید. گولیا آثار بسیاری به نظم و نثر و در رشته‌های زبان، تاریخ، نژادشناسی، منتخبات و کتاب‌های درسی آبخازی نوشته است. آثار او به زبان‌های بسیاری ترجمه شده است.